

Įdomūs lietuvių kalbos dalykai

Į kalbą galima žvelgti įvairiai: kaip būdą susižinoti, bendrauti; kaip priemonę, kuri užfiksuoja ir saugo informaciją apie kalbos vartotojų gyvenimą: veiklą, mąstymą, nusiteikimą; kaip lanksčią sistemą, kurios elementai - kalbos lygmenų vienetai - jungiasi, susiderina ir geba prasmingai pakeisti vienas kitą skirtinguose kontekstuose. Šiame rašinyje kaip tik ir apsistojama ties kai kuriais turinio ar formos atžvilgiu išskirtiniais, todėl įdomiais kalbos vienetais, jų funkcionavimo ypatumais. Aptariami dažniausi ir rečiausi, ilgiausi ir trumpiausi, nedėsningi, bet galintys pasireikšti tam tikromis aplinkybėmis garsai ir kirtis, žodžiai, formos, žodžių junginiai, pasakymai.

Rūta KAZLAUSKAITĖ

Vilniaus universiteto Šiaulių akademija

Fonologijos lygmuo

Fonologija tiria skiriamąją funkciją atliekančius garsus (kitaip sakant, fonemas), jų derinius, taip pat kirtį, priegaides, intonaciją. Apsvarstyti šie klausimai: kurios fonemos lietuvių kalboje labiausiai paplitusios? kiek daugiausia vienodų balsių gali susidurti žodyje? kurios raidės neįprastos? kuo savitas lietuvių kalbos kirčiavimas? kurie skiemenys gali būti kirčiuojami?

Alekso Girdenio ir Vidos Karosienės atlikti ir 1993 m. paskelbti skaičiavimai (žr. Girdenis, Karosienė 2010: 15-22) parodė, kad dešimt dažniausių lietuvių

bendrinės kalbos fonemų yra *a, i, s, ō, j, e, k, u, t* ir *v*. Jos apima daugiau kaip pusę – 51,33 proc. – visų realizuojamų garsų. Iš penkių balsių, t. y. *a, i, ō, e, u*, vienintelis *ō* yra ilgasis-įtemptasis, pvz.: *žmonos, Jono*. Jis vartojamas savos kilmės žodžių ir senųjų skolinių kamiene ir galūnėje. Kiti keturi balsiai yra trumpieji-neįtemptieji, pvz.: *kitas, medus*. Keturi dešimtuko priebalsiai (*s, k, t, v*) – kietieji, pvz.: *sukau, tavo*. Nuo jų atsiriboja *j*, kuris visada minkštasis, pvz., *joji*. Taigi lietuvių kalboje kas ketvirtas balsis (25,05 proc. balsių masyvo) ir apskritai kas dešimtas garsas (10,46 proc. visų garsų) yra fonema *a*. Tarp priebalsių vyrauja kietasis *s*. Jis sudaro 5,88 proc. visų garsų ir 10,1 proc. visų priebalsių pavartojimo atvejų.

Naujesnis tyrimas atskleidė kiek kitokius rezultatus (žr. Kazlauskienė, Raškinis 2009). Išanalizavus 7,5 karto daugiau žodžių, įtraukus įvairesnių tekstų, fonologiškai kitaip interpretavus sudėtinių dvigarsių (*ai, au, ei, ui, oi, oi*) antruosius dėmenis – jie laikyti balsiais *i, u*, o ne priebalsiais *j, v* – nustatyta, kad dažniausios fonemos yra *i, a, e, ō, s, k, t, t', m, n'*. Taigi labiausiai vartojama lietuvių kalbos fonema vadintinas trumpasis-neįtemptasis balsis *i* (24,5 proc. visų balsių pavartojimo atvejų), o iš priebalsių dažniausias yra kietasis *s* (10,8 proc. visų priebalsių).

Skiemens pagrindą lietuvių kalboje sudaro balsiai – žodyje yra tiek skiemenų, kiek yra balsių arba dvigarsių. Lietuviškų žodžių morfemų sandūroje, tarp priešdėlio ar sangrąžos dalelytės ir šaknies, tarp dviejų šaknų, gali susieiti du balsiai, pvz.: *pasiima, suėjo, juodaakis*. Jie abu ištariami. Kitose mums žinomose kalbose, suprantama, galioja savos taisyklės. Pavyzdžiui, čekų kalboje atskirą skiemenį sudaro vienas pats sklandusis priebalsis, plg.: *prst* ‘pirštas’, *vlk* ‘vilkas’, o estų kalbos sudėtiniuose žodžiuose susiduria net keturi balsiai, plg.: *jäääärne* ‘ledo kraštas, briauna’, *maaadlik* ‘žemvaldys, dvarininkas’.

Paveikiuosiuose tekstuose – poezijoje, reklamoje, gyvenimo aktualijas iškeliančiuose rašiniuose ar buitiniuose pokalbiuose – kalba neretai aktualizuojama: transformuojama, pertvarkoma iš įprastinės į autorinę. Sukuriamas papildomas turinys, kuris perduoda kalbėtojo požiūrį, emocines reakcijas. Pakartojama balsė (ir priebalsė) tokiu atveju žymi ne atskirų garsų seką, bet vieną tęsiamą garsą. Pavyzdys – Gynės Dineikaitės eilėraštyje *Ant sutręsusių tvorų* (žr. Dineikaitė 1987: 82) pavartotas jaustukas *Ooooooooooop*. Dešimt *o* informuoja apie ypatingą žmogaus susikaupimą prieš šuolį, didžiulį norą įveikti oro pasipriešinimą, siekį pakilti:

*Nuo sandėliuko šokinėjam:
Oooooooooop –
Kūnas atsiplėš nuo drabužių,
Skraidys,
Tik reikia
Erdvę prakalbinti.*

Tas pats garsas rašte gali būti žymimas skirtingai. Pavyzdžiui, ilgasis-įtemptasis balsis *ē* perteikiamas ketveriopai, raidėmis *e*, *ę* ir *ia*, *iq*: *kelią, kęsti, žaliavo*. Tai, kokia raidė bus pasirinkta, paprastai lemia garso kilmė. Bene įdomiausiu laikytinas ilgojo-įtemptojo *ū* žymėjimas: žodžio pradžioje šis balsis užrašomas raide *ū*, o gale prieš pauzę – *ų*, plg.: *ūgis, ūbauti; vaikų, eitų*. Raidė *ū* žodžio gale pasitaiko tik jaustukuose, pvz.: *ačiū, žiū*, ir ištiktukuose, pvz.: *kakariūkū, lingū*. Kodėl jaustukai ir ištiktukai nepaklūsta bendrajam principui? Todėl, kad šie žodžiai yra specifiniai: jie nieko nepavadina. Pirmieji reiškia žmogaus jausmus ar valią, antrieji imituoja veiksmo sukeltus garsus, vaizdus ar pojūčius. Savita jų rašyba stengiamasi kuo tiksliau atliepti kalbėtojų suvokiamą tikrovę. Nosinė raidė *ų* rodo ankstesnį tarimą: *ų* pavirto dvigarsis *un*.

Iš lietuviškos abėcėlės raidžių, turinčių diakritinius ženklus: nosines (*ą, ę, į, ū*), paukščiukus (*š, ž, č*), brūkšnelį (*ū*), taškelį (*ė*), jauniausia yra *ū*. Ją įdiegė bendrinės kalbos tėvu vadinamas Jonas Jablonskis. O seniausia tokia raidė – *ė*. Pirmasis ją savo gramatikoje *Grammatica Litvanica*, kuri išleista 1653 m., pavartojo Danielius Kleinas: pažymėjo siauresnį už *e* balsį. Raidė *ė* yra išskirtinai lietuviška, jos neturi jokia kita mums žinoma kalba. 2024 m. žiemą Kaune raidei atidengtas paminklas. Paminklo kūrėjas – skulptorius Tadas Vosylus.

Fonetikai pridėra ir kirčiavimo dalykai. Dviejų priegaidžių opozicija (plg. priegaidės pavyzdžiuose *kArtų* ‘kabintų’ ir *kaRtų* ‘sykių’; *pamErkti* ‘duoti ženklą akimis’ ir *pameRkti* ‘panardinti ką į vandenį’) ir laisvas, tame pačiame skiemenyje nefiksuotas kirtis (plg. kirčio vietą: *kArtų, kaRtų* ir *kartŲ* ‘vienu laiku gyvenančių artimo amžiaus žmonių’; *pamErkti, pameRkti* ir *pamerktI* ‘yra panardinti’) irgi liudija kalbos savitumą.

Kirtį gali gauti bet kuris žodžio skienu: paskutinis – *geležis*, priešpaskutinis – *geležė* ir, skaičiuojant nuo galo, trečiasis – *geležį*, ketvirtasis – *geležiaivimasis* ‘traukimasis geležimi’, penktasis – *geležinkelininkas*, šeštasis – *į pageležinkele*. Kirčio vietos laisvė nebūdinga tik priešdėlių *per-* turintiems veiksmažodžiams ir daiktavardžiams – šis priešdėlis kirtį gauna visada, pvz.: *pernešti*,

perpardavinėtojas, persiorientuodavome. Paskutinis pavyzdys, regis, yra vienintelis, iliustruojantis toliausiai nuo galo, 9 skiemenyje, esančią kirčio vietą. O dažniausiai lietuvių kalboje kirčiuojami skiemenys – galiniai: kirčiuotą priešpaskutinį skiemenį tekstuose turi kas antras žodis (53,2 proc. visų žodžių), paskutinį – kas trečias (28,7 proc.) (Stundžia 1996: 20).

Leksikos lygmuo

Leksika – tai kalboje vartojamų žodžių visuma. Dauguma jų užfiksuoti *Lietuvių kalbos žodyne*. Tai kapitalinis veikalas, leksikografų rengtas ištisus šimtą metų. 2002 m. išleistas paskutinis, dvidešimtas, žodyno tomas, bet surinkti pavyzdžiai kaupiami ir toliau. Išleistuose tomuose užfiksuota daugiau kaip 11 mln. žodžių. Jiems aprašyti panaudota apie 4,5 mln. kortelių. Tokios apimties žodynų pasaulyje nėra. (Plačiau apie žodyną žr. LKŽe skirsnyje „Bendros žinios apie LKŽe“.) Kokie žodžiai išsiskiria ilgumu ir dažnumu?

Nuo mokyklos laikų žinome, kad daugiausia raidžių, 37, turi iš veiksmazodžio *nebepriškiškiakopūsteliauti* ‘nebeprisirinkti, nebeprisiskinti kiškiakopūsčių’ padaryta įvardžiuotinio dalyvio daugiskaitos naudininko forma *nebepriškiškiakopūsteliaujantiesiems*. Dėl ilgumo žinomas veiksmazodis nėra kasdienis: veiksmui pavadinti turime įprastesnės darybos variantą *kiškiakopūstauti* ir, dar svarbiau, kiškio kopūstai šiais laikais vargu ar berenkami. Bet darybos modelis gyvas: jo laikantis, sukuriami aktualių realiųjų pavadinimai. Prieš keletą metų socialinių tinklų vartotojai pasidarė 42 raidžių naujažodį *nebeprišivideotinklaraštininkaujantiesiems*.

Visi ilgieji žodžiai susideda iš savarankiškų dėmenų ir kartais turi priešdėlių, sangrąžos dalelytę, priesagų. Iš dėmenų, žyminčių chemines medžiagas, sukomponuojami tokie terminai kaip *hipoksantinguaninfosforiboziltransferazė*. Tai fermento pavadinimas. Vytauto Didžiojo universiteto (toliau VDU) mokslininkų parengtame *Dabartinės lietuvių kalbos tekstų* (DLKT) užfiksuota pavadinimo vienskaitos kilmininko forma *hipoksantinguaninfosforiboziltransferazės*, sudaryta iš 41 raidės. Vietininko forma turėtų 42 raides, o priesagų vediniai, sakysime, *-inis* linksnių formos, – ir dar daugiau.

Trumpiausius žodžius sudaro viena raidė. Tokie yra *a, e, é*, tarmėse ir *y, i, ū, u* (jaustukai), taip pat *o* (jaustukas, jungtukas, dalelytė), *į* (prielinksnis). Jaustukų pavyzdžiai iš įvairių žodynų tokie: *A, kaip šalta! E, ką čia šneki! É, sustok! Y tu, besarmate! I, kokia nedora! Ū, didelės trobos! U, kaip sūru! O, kaip gražu! Jais*

reiškiamas kalbėtojo santykis su aplinka: nuostaba, vertinimas.

Trumpiausias lietuvių kalbos daiktavardis – vienskiemenis *šuo*. Vienaskaitos vardininko forma turi tik tris raides. Vieno skiemens žodžius šnekamojoje kalboje linkstama pailginti, tarsi suteikti pavadinamam dalykui daugiau svorio. Funkcionuoja *šuns* variantai *šuva*, *šunis*, *šunius*, *šunė*. Dar plg. tarmines dalelytėmis pastiprintas vienskiemenių įvardžių *aš*, *mes* ir skaitvardžio *du* atmainas: *aš* – *ašai*, *aš(i)enai*, *ašen*, *ašano(s)*, *ašen(i)os*, *ašeino(s)*, *ašenajos*, *ašenainos*; *mes* – *mesan*, *mesanos*, *mesjen*, *meseino(s)*, *mesino(s)*, *mesanajos*, *mėsenai*; *du* – *dujen*, *dujeno(s)*, *dúj(i)enai* ir kt. (LKŽe; Zinkevičius 1966: 432–434).

VDU mokslininkai, remdamiesi *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynu*, yra sudarę dažniausių žodžių ir jų formų šimtukus (žr. DLKT DŽ). Iš 208 387 526 *Tekstyno* formų dažniausios yra *ir*, *kad*, *į*, *su*, *iš*, *buvo*, *yra*, *kaip*, *o*, *tai*. Labiausiai paplitę žodžiai – *ir*, *jis*, *būti*, *kad*, *į*, *aš*, *tas*, *kuris*, *iš*, *su*; jie pavartoti nuo 1 001 813 (*su*) iki 5 368 178 kartų (*ir*). Matyti, kad iš savarankiškų kalbos dalių į pirmąją dešimtuką pateko tik dvi: įvardis ir veiksmažodis. Pirmajai atstovauja *jis*, *aš* ir *kuris*, antrajai *būti*. Populiariausi daiktavardžiai sąrašė atsidūrė toliau: 14 vietoje yra *Lietuva*, 24 ir 25 vietas užima *žmogus* ir *metai*.

Valstybinės lietuvių kalbos komisijos pasvetaiėje „Vardai“ skelbiama įvairios informacijos apie lietuvių vardus (žr. LRPVS). Dažniausių vyrų vardų penketukas toks: *Jonas*, *Vytautas*, *Antanas*, *Tomas*, *Juozas*, moterų – *Ona*, *Irena*, *Janina*, *Kristina*, *Danutė*. 1889–2020 m. *Jonu* pavadinta daugiau kaip 47 000 berniukų, *Ona* – per 35 000 mergaičių. Labai reti vardai, per tą laikotarpį suteikti vos vienam žmogui, pavyzdžiui, tokie: *Gaivaldas*, *Gendvilas*, *Demonas*, *Šerkšnas*; *Augtara*, *Jogina*, *Sniegina*, *Žemuogė*. Dar pora įdomybių iš pasvetainės: vardas *Vytautas* buvo populiariausias 1958 m., *Saulius* – 1970 m.; tuomet juos gavo atitinkamai 1538 ir 991 naujagimiai. Nė viena mergaitė nuo 1984 m. nepavadinta *Kaze*, nuo 1985 m. *Kazimira* ir nuo 1995 m. – *Kazimiera*.

Lietuvių kalba turtinga sinonimų – žodžių, turinčių tokią pat arba artimą reikšmę. Sinonimų gausą labiausiai lemia tarminis gyventojų susiskirstymas, taip pat noras ar poreikis pavadinimu išskirti reikšmingus įvardijamosios realijos požymius. Požymiai atskirose vietose gali nesutapti.

Sisteminio lietuvių kalbos žodyno (SLKŽe), kurį parengė Jonas Paulauskas,

duomenų peržvalga leidžia teigti, kad iš daiktą, negyvą realiją žyminčių daiktavardžių daugiausia (138) sinonimų turi *pelkė* 'nuolat šlapia žemė, dažnai su durpių klotu', pvz.: *liūnas* 'liumpsinti pelkė dėl po durpėmis slūgsančio vandens', *raistas* 'klampi pelkė, apaugusi krūmais ar medžiais', *tyras* 'klampi pelkė su mažais medeliais ir kieta žole', *gyvatynas* 'vieta, raistas, kur daug gyvačių'. Matyti, kad vienais sinonimais išryškinamas šlapios žemės judėjimas, kitais – nurodomi pelkių augalai ar gyvūnai ir pan. Iš gyvų būtybių pavadinimų skaičiumi (188) išsiskiria *plepį šnek*. 'kas mėgsta plepėti, daug ir be reikalo šnekėti' pavadinantys daiktavardžiai, pvz.: *niektauza* 'kas niekus tauzija', *ošlys* 'kas daug ir tuščiai šneka', *dundulis* 'tuščiakalbis, greitakalbis', *marmeklis* 'kas greitai ir neaiškiai kalba', *peklos menturis* 'kurstytojas, kiršintojas'. Taigi atskiri pavyzdžiai šalia pagrindinio reikšmės elemento 'daug ir tuščiai šnekėti' turi kokį nors papildomą požymį: 'negražiai', 'greitai', 'neaiškiai', 'raginti veikti, kelti nesantaiką' ir kt.

Svarbiausias veiksmas lietuviams yra judėjimas kojomis, žingsniu: natūralus, įprastas ir lėtas arba greitas. Žingsniavimą žodyne žymi net 2822 veiksmažodžiai, plg.: *pėdinti* 'palengva eiti', *krypuoti* 'eiti linguojant'; *skuosti* 'skubiai eiti, bėgti', *bidzenti* 'iš lėto, mažais žingsniais bėgti' ir *sliūkinti* 'tyliai, pamažu eiti', *kliokinti* 'ištižusiam eiti, vilktis'. Natūralaus tempo judėjimą žymi beveik pusė veiksmažodžių – 1151. *Plačiau apie šias daugiausia pavyzdžių apimančias temines grupes žr. Kazlauskaitė 2022.*

Didelė dalis žodžių yra pasidaryti: pridėtas priešdėlis ar priesaga, sujungti du žodžiai. Dariniai, kaip jau minėta, paprastai būna gerokai ilgesni už pirminius žodžius – ypač tada, kai afiksų skaičius nėra griežtai ribojamas. Šitas ypatumas ypač būdingas deminutyvams – mažybiniams, maloniniams, o kalbant apskritai, – emocinės reikšmės priesagų vediniams, pvz.: *namukas, tėvelis, plonytis, aklutėlis*. Lietuvių kalboje deminutyvų galima pasidaryti bemaž iš kiekvieno daiktavardžio.

Tautosakininkas Kristupas Jurkšaitis (1852–1915), regis, buvo pirmasis, pamėginęs išsiaiškinti, kiek deminutyvinių priesagų gali suimti daiktavardis, ir užfiksavęs eksperimento rezultatą raštu. Jo sukurtas žodis – 6 pakopų vedinys *puodelaitukėlytėlis* (žr. Aleksynas 1971: 94). Poetas Albinas Žukauskas eilėraštyje *Saulėvengiai* (Žukauskas 1986: 39–40) pavartojo deminutyvinį būdvardį *mažutėlytutėlėlaitis*, turintį 7 priesagas:

Didieji saulėmėgiai užgožia vidutinius,

*Vidutiniai saulėmėgiai speigia mažus,
Mažieji saulėmėgiai mažutėlytutėlėlaičius,
Mažutėlytutėlėlaičiai jau nieko nesmelkia.*

Dar vienas pavyzdys – iš šių dienų. Gamtininkas fotografas Marius Čepulis socialiniame tinkle feisbuke 2021 m. rugsėjo 26 d. paskelbė trylikos priesagų vedinį *biškutėlaičiuutulėtykėlytukėliuliukas*. Originalus paskelbtas įrašas toks: *Tie (ornitologai), kas sako, kad gulbė nebylė yra nebylė biškutėlaičiuutulėtykėlytukėliuliuką klysta. Gulbė bylė*. Pridurtina, kad neįprastas dalykas – ne tik daugybė deminutyvinių priesagų. Traukia akį ir pamatinio žodžio ir priesagos semantinė nedermė, taip pat nelinksniuojamųjų kalbos dalių: veiksmazodžių,rieveksmių, dalelyčių, jaustukų, ištiktukų – deminutyvinimas, plg. internete aptiktus pavyzdžius *pyktelis, paršėlė, tendencijukytė; apkabiniukas, taiputis, dėkutis* (plačiau žr. Kazlauskaitė, Župerka, Macienė 2013).

Lietuviai turi labai daug mažybinių, maloninių priesagų. Išsamiausiame sąrašė – *Lietuvių kalbos gramatikoje* – jų pateikta apie 80 (LKG I 254–289). Štai keliolika *mergelės* sinoniminių įvardijimų: *mergaitė, mergytė, mergiukė, mergutė, mergužė, mergiotė, merguitė, mergėkė, merguika, mergička, mergesa, mergaičė, mergiočė, mergučė, mergžna, mergalė, mergiščia, mergiūkštė, mergšė*. Produktivių, visiems žinomų, deminutyvinių priesagų tėra kelios: *-(i)ukas, -ė; -elis (-ėlis), -ė; -utis, -ė; -ytis, -ė*.

Kai kurios mažybinės, maloninės priesagos itin retos. Jas turi vienintelis žodis. Pvz.: *-ėtis – vaikėtis* ‘vaikišcias’, *-inzė – karvinzė* ‘prasta karvė’, *-iūta – keliūta* ‘mažai važiuojamas kelelis, keliūkštis’.

Leksikai priklauso ne tik žodžiai, bet ir pastovių formos, vientisės reikšmės žodžių junginiai, vadinamieji frazeologizmai. Peržiūrėjus *Frazeologijos žodyną* (FŽe) paaiškėja, kad frazeologizmuose dažniausiai vartojamas dėmuo yra *akis*; tokių leksikos vienetų užfiksuota 1339. Akimis gauname didžiąją dalį informacijos apie aplinką, tad natūralu, kad jas pavadinantis daiktavardis pirmauja. Dauguma frazeologizmų su šiuo dėmeniu – paplitę, pvz.: *akių nenuleisti* ‘įdėmiai žiūrėti’, *akis draskyti* ‘įžūliai prikaišioti, rietis, užsipulti’, *ant akių* 1. ‘matomoje vietoje’, 2. ‘akivaizdoje, matant’. Visgi yra ir labai retų, žinomų tik kai kuriose Lietuvos vietovėse, pvz.: *akyse bastosi* ‘vaidenasi’ (užrašytas Krinčine), *akių blastelėjimu* ‘bematant, greitai (ateiti)’ (Valkininkai), *brūkšmes traukti per akis* ‘tyčiotis’ (Šatės). Pastarieji išsaugo dabar nebevartojamus senų laikų žodžius.

Nemažai aptariamųjų frazeologizmų turi keletą reikšmių. Net septyniomis pasižymi *akis pastatyti*: 1. 'atidžiai pažiūrėti'; 2. 'įtempti dėmesį'; 3. 'ginčytis'; 4. 'supykti, pasipiktinti'; 5. 'nustebti'; 6. 'išsigąsti'; 7. 'mirti'. Veiksmas *pastatyti* liudija regėjimo organo gebėjimą sustingti, nejudėti – apskritai žmogaus susikaupimą, dėl to kylančią vidinę įtampą bei galintį išsilieti įkarštį.

Gramatikos lygmuo

Gramatika apima morfologiją ir sintaksę. Morfologijos objektas – žodžių sudėtis ir formų įvairovė. Sintaksė tyrinėja, kaip iš žodžių ir formų susiformuoja junginiai ir sakiniai. Įdomesni aptartini dalykai – tekstuose dažniausiai vartojama kalbos dalis, rečiausiai pasirodantys afiksai, gramatinių kategorijų raiškos savitumai, sakinių ilgis.

2006–2008 m. VDU buvo pradėtas rengti morfologiškai anotuotas *Sakytinės lietuvių kalbos tekstynas* (SLKT). Tekstyno analizė atskleidė, kad šnekoje dažniausiai aptinkama kalbos dalis yra veiksmazodis (o rašytinėje kalboje, DLKT duomenimis, – daiktavardis). Dažniausias daiktavardžio linksnis sakytiniuose tekstuose yra vardininkas, o rašytiniuose – kilmininkas (žr. Kačiuškienė 2009: 62).

Itin reti, aptinkami vos viename savos kilmės, neskolintame, bendriniame daiktavardyje yra jungiamasis balsis *uo* ir priešdėlis *im-*. Jungiamasis balsis vartojamas dūrinyje *vienuolika*; o priešdėlis – daiktavardyje *impilas* 'pagalvės ar patalų plunksnų įpilamasis maišas'. Primintina, kad *uo* tik formaliai yra dvibalsis; savo funkcijomis jis niekuo nesiskiria nuo „tikrų“, viena raide žymimų balsių.

Namų lankytojai vyrui pavadinti imamas daiktavardis *svečias*, namų lankytojai moteriai – *viešnia*. *Svečias* reikšmė – 'svetimas', plg. liaudies dainos eilutę *Josim į svečių šalelę*. Šaknies *svet-* žodžiai turėjo funkcionuoti kaip draudžiamieji: perspėjo nepasitikėti stipriosios lyties atstovais, ragino atsargiai su jais bendrauti. Visiškai kitokia šaknies *vieš-* / *vaiš-* konotacija: moterys (*viešnios*) yra laukiamos, jos apsilanko *paviešėti*, jos *vaišinamos*.

Kalboje funkcionuoja pavyzdys, kurio vienaskaitos ir daugiskaitos formų šaknis nesutampa: vienas asmuo yra *žmogus*, o daugumai reikšti vartojamas *žmonės*. Neatitikimas istorinis: *žmog-* ir *žmon-* skyrėsi reikšme.

Senuosiuose raštuose vartotas *žmuo* (ankstesnis pavidalas – **žm-ōn*), vns. gal. *žmunį*, dviskaita *du žmune*. *Žmonės* yra senas priesagos su *n* vedinys, pirmiausia,

matyt, reiškęs 'žemiškas'. Jam artimiausi žodžiai yra *žemė*, *žmona*, rusų kalbos *земя*. Daiktavardžiai žymi moteriškos giminės realijas. Tolesniais semantiniais ryšiais jie yra susiję su veiksmažodžiu *gimti*.

Žmogus yra naujai sudarytas *žmuo* pakaitalas. Priesaga *-g-* yra vartojama tokiuose žodžiuose kaip *eiga* 'vyksmas', prūsų *karyago* 'karo žygis' ir galbūt kildinama iš *goti* 'eiti' šaknies. Vadinasi, *žmogus* – tai būtybė, kuri judėjo žeme. (Etimologijas žr. LKEŽDB.)

Lietuvių kalba turi kitoms artimoms kalboms nežinomą šauksmininko linksnį. Juo nusakomas asmuo ar daiktas, į kurį kreipiamasi. Daugiausia gretiminių šio linksnio formų (4) turi daiktavardis *velnias*. Bendrinėje kalboje ir tarmėse vartojama *velny*, *velnie*, *velne* ir *velniau* (žr. LKŽe).

Lietuvių kalboje nėra būdvardžio *vyrus*, *-i*, taigi aukštesnio ir aukštėlesnio laipsnio formas *vyresnis*, *-ė* ir *vyriausias*, *-ia* tenka laikyti padarytomis iš daiktavardžio *vyras*. Daryba netipinė.

Tai vis morfologijos dalykai. Iš sintaksės išskirtinumų užsimintina apie sakinių ilgumą. Sakinys – tai baigtinę mintį reiškiantis, gramatiškai ir intonaciškai sutvarkytas žodžių junginys ar posakis. Jį paprastai sudaro nuo keleto iki keliolikos žodžių. Rašytinėje kalboje išreikštos minties pabaigą rodo taškas, klausukas, šauktukas. Ženklo pasirinkimą – kalbėtojo emocinis santykis su aptariamu dalyku.

Ilgi sakiniai yra vartojami informuojamuosiuose tekstuose: tada, kai mintis sudėtinga, kai reikia ką nors reglamentuoti, detaliai apibūdinti ar paaiškinti. Daugiausia ilgų sakinių – tokiais mokslininkai laiko susidedančius iš 47 ir daugiau žodžių – yra administracinio stiliaus tekstuose. Tokiuose tekstuose reikalingas ypatingas tikslumas. Stilistikos specialistė Audronė Bitinienė yra nustačiusi, kad pagrindiniame valstybės įstatyme, Konstitucijoje, labai ilgi sakiniai sudaro iki 16 procentų viso teksto. Pasitaiko sakinių, sudarytų net iš 596 žodžių (Bitinienė 2002: 5).

Grožinėje literatūroje ilgaisiais sakiniais paprastai išreiškiamas vaizduojamojo dalyko sudėtingumas, prieštaringumas, neapibrėžtumas. Šiuo aspektu išsiskiria Romualdo Granausko apysaka *Jaučio aukojimas* (Granauskas 1999). Apysaką sudaro trys dalys. Kiekviena jų – atskiras sakinys. Pirmasis sakinys apima 16 puslapių, kiti du – po 19 puslapių; viename puslapyje pavartota apie 240 žodžių.

Kūrinys – filosofinio pobūdžio: apmąstoma žmogaus vidinė stiprybė, aukojimasis idealams, gyvenimo prasmės klausimai.

Trumpiausių, vienažodžių, sakinių įprastinė reiškimosi aplinka yra dialogai ir poezija. Dialogo replikas lydi kūno kalba: mimika, gestai, laikysena ir kt., tad verbalinės informacijos stygių kalbantis papildo neverbalinė. O poetai savo minčių neišbaigia, kad galėtų suaktyvinti skaitytojus: nutylėtą informaciją siūlo apgalvoti, rekonstruoti, papildyti sava. Plg. Alekso Dabulskio eilėraščio *Daiktavardėčia* (Dabulskis 1977, 63) pirmąsias eilutes:

Aludė. Kavinė.

Degtinė. Gaiva.

Blaivykloj nakvynė.

Galvoj velniava.

Apibendrinimas

Kalba kinta. Perimami svetimi garsai, žodžiai, konstrukcijos; suartėja, išsiskiria, plečiasi, siaurėja žodžių ir pasakymų reikšmės; pagal egzistuojančius modelius daromasi naujų pavadinamųjų žodžių; siekiant netikėtumo efekto, kuriami neįprasti kalbos vienetai – okazionalizmai ir pan. „Nė viena kalba nėra tironiškai nuosekli“ (Sapir 1921: 39). Įvairios išimtys, nenuoseklumai kalboje susiformuoja per ilgą laiką.

Visų vartojami, įprastiniai faktai – vieni dažnesni, kiti retesni. Gausumu ir raiškos įvairove pasižymintys kalbos vienetai paprastai būna paveldėti iš senovės. Jie liudija, kas kalbos vartotojams itin reikšminga ir artima.

Prie kalbos sistemos nepritampantys, nedėsningi faktai paprastai nėra visuotinai paplitę. Jie funkcionuoja papildomam emociniam turiniui perduoti. Kalbos pavyzdžiai, kuriuos galima vadinti autoriniais ir vienkartiniais, liudija kūrėjų vidinę laisvę, polėkį ir polinkį ekspresyviau reaguoti: šmaikštauti ar piktintis.

Literatūra

1. Aleksynas Kostas. Lietuvių liaudies dainų kalbinės stilistinės ypatybės. *Literatūra ir kalba 11: Lietuvių tautosakos stilius ir žanrai*. Vilnius: Vaga, 1971, p. 7–300.
2. Bitinienė Audronė. Administracinio stiliaus tekstų sakinio ilgio ir struktūros pokyčiai. *Filologija 7*, 2002, p. 4–8.

3. Dabulskis Aleksas. *Basas Pegasas*. Vilnius: Vaga: 1977.
4. Dineikaitė Gynė. *Vėjy skrendanti sėkla*. Vilnius: Vaga, 1987.
5. LKEŽDB – Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė. VU, Filologijos fakultetas, 2007–2015. <https://etimologija.baltnexus.lt/?w=%C5%BEmon%C4%97s>
6. DLKT – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*. VDU, Kompiuterinės lingvistikos centras, 1998–2013. <http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/>
7. DLKT DŽ – Dažniausi žodžiai. *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*. VDU, Kompiuterinės lingvistikos centras, 2021. <http://corpus.vdu.lt/lt/words>
8. FŽe – *Frazeologijos žodynas*. Red. Jonas Paulauskas. Vilnius: LKI, 2001; el. variantas 2015. <https://ekalba.lt/frazeologijos-zodynas/>
9. Girdenis Aleksas, Karosienė Vida. *Bendrinės lietuvių kalbos statistinė struktūra: fonologijos dalykai*. Vilnius: VU leidykla, 2010.
10. Granauskas Romualdas. *Jaučio aukojimas*. Vilnius: Presvika, 1999
11. Kačiuškienė Genovaitė. Sakytinės lietuvių kalbos tekstynas: tarminių formų vartoseną. *Filologija* 14, 2009, p. 61–66.
12. Kazlauskaitė Rūta. Pasaulio vaizdas kalboje: kas lietuviams įprasta? *Pasaulio lietuvis*, 2022-12-13. <https://pasauliolietuvis.lt/pasaulio-vaizdas-kalboje-kas-lietuviams-iprasta/>
13. Kazlauskaitė Rūta, Župerka Kazimieras, Macienė Jurgita. Okazionalūs deminutyvai: tipai ir paskirtis kalbiniame akte. *Žmogus ir žodis: Didaktinė lingvistika* 15(1), 2013, p. 90–100. <https://portalcris.vdu.lt/server/api/core/bitstreams/30555f48-594f-495b-962e-4c8e98e7e54a/content>
14. Kazlauskienė Asta, Raškinis Gailius. Bendrinės lietuvių kalbos garsų dažnumas. *Respectus philologicus* 16 (21), 2009, p. 169–182.
15. LKG I – *Lietuvių kalbos gramatika 1: Fonetika ir morfologija*. Vyr. red. K. Ulvydas. Vilnius: Mintis.
16. LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas I–XX, 1941–2002*: el. variantas. Vyr. red. Gertrūda Naktinienė. Vilnius: LKI, 2005 (atnaujinta versija 2018). <https://ekalba.lt/lietuviu-kalbos-zodynas/>
17. LRPVS – *Lietuvos Respublikos piliečių vardų sąvadas*. Valstybinė lietuvių kalbos komisija. <https://vardai.vlkk.lt/>
18. Sapir Edward. *An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1921.
19. SLKT – *Sakytinės lietuvių kalbos tekstynas*. VDU, Tarpkultūrinės komunikacijos ir daugiakalbystės tyrimų centras, 2006–2018.

<http://sakytinistekstynas.vdu.lt/>

20. SLKŽe – Jonas Paulauskas. *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1987. <https://ekalba.lt/sisteminis-lietuviu-kalbos-zodynas/>
21. Stundžia Bonifacas. *Lietuvių kalbos kirčiavimas. Mokytojo knyga*. Vilnius: Baltos lankos, 1996.
22. Zinkevičius Zigmas. *Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija (su 75 žemėlapiais)*. Vilnius: Mintis, 1966.
23. Žukauskas Albinas. *Rinktiniai raštai 2*. Vilnius: Vaga, 1986.

Viršelio nuotraukos autorė Simona Vaičekonė.

Straipsnių ciklas „Lietuvių kalbos naujovės ir įdomybės“. Straipsnį rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija.

Jei norėtumėte publikuoti visą straipsnį ar jo dalį, prašom nurodyti informacijos šaltinį ir autorius.